

Από το Γαρδίκι στο Γαρδικάκι:
διαδικασίες αστικοποίησης μίας Βλάχικης
κοινότητας των Τρικάλων

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΠΟΤΕΛΟΥΝ οι Γαρδικιώτες Βλάχοι των Τρικάλων. Ο όρος «Γαρδικιώτες» προέρχεται από το όνομα του χωριού καταγωγής της ομάδας, το ορεινό Γαρδίκι του Άνω Ασπροποτάμου (Κεντρική Πίνδος/Αθαμανικά Όρη). Το χωριό βρίσκεται σε απόσταση 80 χιλιομέτρων δυτικά της πόλης των Τρικάλων και σε υψόμετρο 1.100 μέτρων και αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα βλάχικα-ημινομαδικά χωριά του Ασπροποτάμου.

Σήμερα, μετά από μια μακρά διαδικασία δημογραφικών και οικονομικοκοινωνικών μετασχηματισμών, δεν κατοικείται παρά τους καλοκαιρινούς μήνες από άτομα που κατοικούν μόνιμα και, δραστηριοποιούνται κυρίως στα Τρίκαλα, και δευτερευόντως τον Πειραιά και την Καρδίτσα. Αν και οι διαδικασίες αυτές έχουν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος που ακολουθεί αποτελούν μια τομή, στο βαθμό που σηματοδοτούν τη σχεδόν πλήρη εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας, που αποτελούσε ιστορικά την υλική βάση της κοινότητας, και συνεπώς τη μόνιμη αστική εγκατάσταση.

Η ανάλυσή μας οργανώνεται κυρίως γύρω από τα ακόλουθα ερωτήματα: πρώτον, ποια είναι τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ιστορική συγκρότηση και τις διαδικασίες μετασχηματισμού της συγκεκριμένης κοινότητας; Δεύτερον, γιατί (όπως προκύπτει από την εμπειρική έρευνα αλλά και από τη βιβλιογραφία) οι πρώην ημινομαδικές-κτηνοτροφικές κοινότητες της Θεσ-

σαλίας, και όχι μόνο, όπως το Γαρδίκι, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ικανότητα οικειοποίησης του αστικού χώρου και αναπαραγωγής σ' αυτόν σε σχέση με τις εδραίες —γεωργοκτηνοτροφικές κατά βάση— κοινότητες της ίδιας περιοχής; Και, τρίτον, ποιες είναι οι λειτουργίες που επιτελούν οι κοινοτικές δομές και οι αντίστοιχες τοπικές ταυτότητες στον αστικό χώρο και πώς συνδέονται με τις διαδικασίες αστικής ενσωμάτωσης των Γαρδικιωτών;

Αυτό λοιπόν που θα μας απασχολήσει κυρίως είναι οι διαδικασίες οικονομικού μετασχηματισμού και αστικοποίησης της συγκεκριμένης κοινότητας, καθώς και όψεις του μηχανισμού αναπαραγωγής της στο αστικό περιβάλλον. Ας σημειώσουμε ακόμα πως τα στοιχεία μας συλλέχθηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσω επιτόπιας έρευνας στο Γαρδίκι και τα Τρίκαλα.¹

Δημογραφικές και οικονομικές όψεις του κοινωνικού μετασχηματισμού

Α. Η οικονομική και δημογραφική κατάσταση της γαρδικιώτικης κοινότητας και η σχέση της με τα Τρίκαλα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα

Ο πληθυσμός των Τρικάλων δίνει σήμερα την εικόνα ενός πολιτισμικού μωσαϊκού. Ένα μεγάλο μέρος του είναι βλάχικης καταγωγής, ενώ υπάρχουν ελληνόφωνες κοινωνικές ομάδες διαφορετικής προελεύσεως (Καραγκούνηδες, Χασιώτες, Αγραφιώτες, Σαρακατσάνοι) και λίγοι Σεφαραδίτες Εβραίοι. Ελάχιστοι είναι οι πρόσφυγες, όπως άλλωστε σε όλο το Νομό Τρικάλων.² Οι

1. Θα θέλαμε εδώ να ευχαριστήσουμε τον πρόεδρο του Πολιτιστικού Συλλόγου Γαρδικιωτών Τρικάλων Σωτήρη Γοργογέτα. Χωρίς τη βοήθειά του η έρευνα θα ήταν αδύνατη. Επίσης τους Αθ. Βράκα, Αθ. Καρατζούνη, Αρ. Κουτσομπέλα, Χρήστο Σουλμέτζη, Γιάννη Ν. Μπαταγιάννη και όλους τους Γαρδικιώτες για την πολύτιμη βοήθειά τους.

2. Για μια ιστορική προσέγγιση των πολιτισμικών και κοινωνικών ομάδων της πόλης των Τρικάλων, βλ. Α. Αρσενίου, «Κοινωνικές ομάδες του Νομού Τρικάλων», *Τρικαλινά*, 8(1988), σσ. 229-244. Πρβλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα, από τον Σείφουλάχ στον Τσιτσάνη: οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον Τύπο της εποχής*, τ. Α (1881-1910), τ. Β (1911-1940), Αθήνα, Κέδρος, 1996 και 1998.

Βλάχοι εγκαθίστανται στην πόλη αρκετά νωρίς. Έτσι, τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, ένας σημαντικός αριθμός Βλάχων κατοικεί στην πόλη, πολλοί εκ των οποίων έχουν γεννηθεί σε αυτήν.

(Οι βλαχόφωνοι άρχισαν να έρχονται εδώ(στα Τρίκαλα) από τα μέσα του 19ου αιώνα, κυρίως μετά την απελευθέρωση (1881) με αυξανόμενο ρυθμό. Οι περισσότεροι ήταν από την Σαμαρίνα.³

Οι Περιβολιώτες, οι Σαμαρινιώτες και οι Ασπροποταμίτες (στο σύνολό τους), που αποτελούν τις σημαντικότερες ομάδες Βλάχων της πόλης, δημιουργούν δικούς τους συνοικισμούς. Σύμφωνα με τον Ν. Κατσόγιαννο, «η εγκατάσταση πολλών βλαχόφωνων οικογενειών, τόσο στην Αγία Μονή όσο και σε άλλες συνοικίες, όπως στα Κουτσομήλια, Τρικκαίογλου και Αγίου Κωνσταντίνου, είχε ως συνέπεια να δημιουργηθούν μεγάλοι και σφριγηλοί συνοικισμοί στις παρυφές της πόλεως με τα δικά τους ήθη και έθιμα».⁴ Οι συνοικίες αυτές γίνονται έτσι τυπικοί «βλαχομαχαλάδες». Τα Κουτσομήλια κατοικούνται σχεδόν αποκλειστικά από Βλάχους Περιβολιώτες μέχρι σήμερα, ενώ η Αγία Μονή έχει αποκτήσει μεγαλύτερη ποικιλία ως προς την προέλευση του πληθυσμού της.

Η σχέση των Γαρδικιωτών με την πόλη είναι επίσης αρκετά παλιά. Τα Τρίκαλα αποτέλεσαν τόσο το διοικητικό κέντρο του νομού στον οποίο υπάγεται το Γαρδίκι, όσο και το οικονομικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Ωστόσο οι Γαρδικιώτες που εγκαθίστανται μόνιμα μέσα στα Τρίκαλα στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα είναι λίγοι σε σχέση με τους Σαμαρινιώτες και τους Περιβολιώτες.⁵ Πρόκειται μάλλον για εύπορες οικογένειες που αναζητούν καλύτερες ευκαιρίες σταδιοδρομίας και για κάποιους τεχνίτες.

Κατά το πρώτο μισό του αιώνα, η πλειοψηφία των Γαρδικιωτών κινείται μεταξύ ορεινού χωριού και χειμερινών βοσκοτόπων, που βρίσκονται σχεδόν

3. Ν. Κατσόγιαννος, *Τα Τρίκαλα και οι συνοικισμοί τους*, Λάρισα 1992, σ. 191.

4. *Αυτόθι*, σ. 191.

5. Η Μ. Κλιάφα, αντλώντας την πληροφορία από την τοπική εφημερίδα *Θάρος* (28.3.1928), μας λέει πως το 1928 σε σύνολο 3.000 εκλογέων της πόλης υπάρχουν 750 Ασπροποταμίτες, 230 Σαμαριναίοι, 250 Περιβολιώτες και 130 Τζουρτζιώτες και Γαρδικιώτες. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα, ό.π.*, τ. Β', σ. 250.

αποκλειστικά στην περιφέρεια της Καρδίτσας ή και νοτιότερα, και σε χωριά όπως η Αχλαδιά, το Λεοντάρι, το Γραμματικό, το Νέο Μοναστήρι.⁶ Η κτηνοτροφία συνεχίζει σε κάθε περίπτωση να αποτελεί την υλική βάση της γαρδικιώτικης κοινότητας μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη βασική οικονομική δραστηριότητα της πλειοψηφίας των κατοίκων της. Αν και, από το 1858 που ο Heuzey επισκέφθηκε το Γαρδίκι,⁷ η κατάσταση έχει μεταβληθεί και οι κάτοικοι δεν είναι πια αποκλειστικά κτηνοτρόφοι όπως την εποχή του Γάλλου περιηγητή, πηγές που αναφέρονται στο πρώτο τέταρτο του αιώνα βεβαιώνουν τον πρωταρχικό ρόλο της κτηνοτροφίας στην τοπική οικονομία.

Η έκτασή της φαίνεται και στο λόγο των συνομιλητών μας. Σύμφωνα με αυτούς, το Γαρδίκι μέχρι το 1930 είχε περίπου 30.000 πρόβατα, ενώ υπήρχαν ακόμα κοπάδια από γίδες και βοοειδή. Ο Μακρής για την ίδια περίοδο μας λέει πως στην περιφέρεια του τέως Δήμου Αθαμάνων υπήρχαν 50.000 μικρά ζώα και 7-8.000 μεγάλα, κατά κύριο λόγο πρόβατα και βοοειδή αντίστοιχα.⁸ Όπως έχει ήδη φανεί, ο τύπος της κτηνοτροφίας που εφαρμόζεται είναι ημινομαδικός. Οι κτηνοτρόφοι και οι οικογένειές τους κατοικούν στο ορεινό χωριό τους θερινούς μήνες (από Μάιο έως Οκτώβριο), ενώ το χειμώνα τα κοπάδια οδηγούνται στα πεδινά —στην περίπτωση των Γαρδικιωτών στην περιοχή της Καρδίτσας.

Μέχρι τον Εμφύλιο, το χωριό διατηρεί, βέβαια, και έναν μικρό μόνιμο πληθυσμό, που, σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες, αποτελούνταν από 40-50 οικογένειες, οι οποίες «φυλάγανε το χωριό, βοσκούσανε από καμιά κατσίκια και σπέρνανε κάνα καλαμπόκι».⁹ Η παραμονή μέρους του πληθυ-

6. Για τις περιοχές όπου ξεγείμαζαν οι Γαρδικιώτες, βλ. Η. Σκανδάλη, «() δρόμος για το Γαρδίκι», *Γαρδικιώτικα Νέα*, τριμηνιαία έκδοση της Αδελφότητας Γαρδικιωτών Αθήνας-Πειραιά, 2(1988), σσ. 7-9.

7. L. Heuzey, *Οδοιπορικό στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1991 (πρώτη γαλλική έκδοση: Παρίσι, 1927). Ειδικά για το το Γαρδίκι, σσ. 133-135.

8. Α. Μακρής, *Π10η-Έθιμα και Παραδόσεις της Αθωμανίας 1900-1925*, Τρίκαλα, 1956, σ. 25.

9. Για την καλλιέργεια των λιγιστών και άγονων χωραφιών χρησιμοποιούσαν, όπως θα δούμε και παρακάτω, κυρίως «κολίγους» από το Αρματολικό, όπως μας πληροφορεί ο Α. Μακρής, *Π10η, Έθιμα, ό.π.*, σ. 53.

σμού κατά τους χειμερινούς μήνες στο χωριό αποδίδεται στο ότι το Γαρδίκι, όντας κεφαλοχώρι της περιοχής, έχει το μονοπώλιο αλατιού, σπέρτων και πετρελαίου στην ευρύτερη περιφέρεια, ενώ σύμφωνα με τους συνομιλητές μας γινότανε σ' αυτό ένα περιφερειακό παζάρι για κάποιο διάστημα.

Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι αποτελούν πάντως το σημαντικότερο μέρος του πληθυσμού. Η μετακίνηση γίνεται στη βάση της ομάδας παραγωγής (που βέβαια μπορεί να διαφέρει από τη μια εποχή στην άλλη) της εκτεταμένης οικογένειας, της ένωσης οικογενειών, του τσελιγκάτου, το οποίο αποτέλεσε την κυριότερη μονάδα οργάνωσης των κτηνοτρόφων Βλάχων. Με τον όρο «τσελιγκάτο» εννοούμε το σμίξιμο περισσότερων κοπαδιών σε ένα και την από κοινού διαχείριση των ζώων, υπό την ηγεσία του τσέλιγκα, που είναι συνήθως το πιο ηλικιωμένο μέλος της οικογένειας και διαθέτει τον μεγαλύτερο αριθμό ζώων.¹⁰ Σύμφωνα με τον Καββαδία, το σύστημα αυτό, ως μορφή κοινωνικής οργάνωσης, βρίσκεται ανάμεσα στην εκτεταμένη οικογένεια και τον οικονομικό συνεταιρισμό.¹¹ Με άλλα λόγια, ενώ μια εκτεταμένη οικογένεια αποτελεί τη βάση του τσελιγκάτου, η ύπαρξη συγγενικών δεσμών δεν είναι απαραίτητος όρος για τη συνεργασία και την ανάπτυξή του. Όπως μας λέει ο Β. Νιτσιάκος, «η κοινότητα, ως ένα σύνολο, αποτελούσε τον κοινωνικό χώρο, μέσα στα όρια του οποίου αναζητούσε κανείς συνεταιρούς».¹²

Πάντως, σε κάθε περίπτωση η συγγένεια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, καθώς αποτελεί στις περισσότερες περιπτώσεις παράγοντα συνεργασίας μεταξύ των οικογενειών, αλλά και γιατί η εκτεταμένη ανδροπλευρική οικογένεια αποτελεί τον κοινό ιδιοκτήτη των κοπαδιών. Εξάλλου, η «φιλία»¹³

10. Για τη συγκρότηση και λειτουργία του τσελιγκάτου, βλ. Α. Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα, 1972, Β. Νιτσιάκος, «Η κτηνοτροφική κοινότητα: οικολογική προσαρμογή, σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση — το παράδειγμα της Λετομηρίτσας», στο *Οι ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, σσ. 37-78. Επίσης, S. Damianakos, *Le paysan grec: défis et adaptations face la société moderne*, Παρίσι, L. Harmattan, 1996, σσ. 244-245.

11. Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική πομενική κοινωνία*, Αθήνα, Μπρατσιώτης, 1991 (πρώτη γαλλική έκδοση: Παρίσι, 1965), σ. 177.

12. Β. Νιτσιάκος, «Η κτηνοτροφική κοινότητα», *ό.π.*, σ. 67.

13. Για τη φιλία ως αρχή της οικονομικής και κοινωνικής συγκρότησης, βλ. S. Damianakos, *Le paysan*, *ό.π.*, σσ. 162-172. Επίσης E. Wolf, «Kinship, friendship and Patron —

είναι για τους Γαρδικιώτες ένας σημαντικός παράγοντας συνεργασίας που πολλές φορές ενισχύεται με σχέσεις συγγένειας (δεσμούς αγχιστείας, κουμπαριάς ή αδελφοποιίας που, σύμφωνα με μαρτυρίες ορισμένων συνομιλητών μας, είχε σημαντική έκταση μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα στο Γαρδίκι) ή στηρίζεται σε προηγούμενες συγγενικές σχέσεις, που έχουνε «χαθεί με τον καιρό».¹⁴

Πάντως, στην περίπτωση των Γαρδικιωτών, τα τσελιγκάτα φαίνεται να υποχωρούν από πολύ νωρίς και να εμφανίζονται δίπλα σ' αυτά και άλλες μορφές συνεργασίας, όπως αυτή μεταξύ οικογενειών σε περισσότερο ισότιμη βάση.¹⁵ Ο Μ. Σιβινιόν (M. Sivignon) συνδέει την παρακμή του τσελιγκάτου αφ' ενός με την κατάργηση του τσιφλικιού και τον τεμαχισμό των χειμερινών βοσκότοπων μετά την έλευση των προσφύγων και αφ' ετέρου με τα μέτρα περί ποιμενικών συμβάσεων του 1930. Ο τεμαχισμός των βοσκότοπων εξαναγκάζει τους κτηνοτρόφους να χωριστούν σε μικρότερες ομάδες. Εξάλλου, τα μέτρα περί ποιμενικών συμβάσεων προέβλεπαν για τους βοσκούς την ενοικίαση του ίδιου με την προηγούμενη χρονιά χειμερινού βοσκότοπου. Έτσι, παρακάμπτοντας τους τσελιγκες προσέφεραν στους μικροϊδιοκτήτες τη δυνατότητα να χειραφετηθούν.¹⁶

Την περίοδο αυτή η αστική μετανάστευση της κοινότητας κατευθύνεται σε μεγαλύτερο βαθμό προς την Αθήνα και την πόλη της Καρδίτσας. Ένας σημαντικός αριθμός Γαρδικιωτών κατευθύνεται επίσης προς την Αμερική. Στην Καρδίτσα οι Γαρδικιώτες εγκαθίστανται κυρίως ως ραφτάδες, δημιουργώντας το συνοικισμό «Γαρδικάκι». Όπως μας λέει ο Α. Καρανάσιος,

client relations in complex societies», στο Μ. Banton (επιμ.), *The social anthropology of complex societies*, Λονδίνο, Tavistock, 1966, σσ. 10-14.

14. Για την αδελφοποιία, βλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991, σσ. 91-94.

15. Για την παρακμή του τσελιγκάτου και τις νέες μορφές συνεργασίας μεταξύ των κτηνοτρόφων, βλ. Β. Νιτσιάκος «Η κτηνοτροφική κοινότητα», ό.π.

16. Μ. Sivignon, *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 1992 (πρώτη γαλλική έκδοση: Λιόν, 1975), σ. 411. Για τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του τσελιγκάτου βλ. Β. Νιτσιάκος, «Η κτηνοτροφική κοινότητα», ό.π., σσ. 67-68.

στη γειτονική πόλη της Καρδίτσας κατά κύριο λόγο και λιγότερο στα Τρίκαλα και στα γύρω χωριά κυριαρχούσε ένα ειδικευμένο τμήμα ραφτάδων που ασχολούνταν με το αριστοτεχνικό κέντημα της φορεσιάς της παραγκούνας με μεταξωτές κλωστές και σε όμορφα γεωμετρικά και άλλα σχέδια.¹⁷

Ο όρος «ράφτες», με τη σημερινή έννοια, μας δίνει μια μάλλον θολή εικόνα για τον ακριβή χαρακτήρα της δραστηριότητας αυτών των ανθρώπων. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για επαγγελματίες που στο πλαίσιο οικογενειακών επιχειρήσεων προχωρούν σε καθετοποίηση της παραγωγής, πραγματοποιώντας όλες τις φάσεις της κατασκευής των ενδυμάτων: «από το γνέσιμο του μαλλιού και την ύφανση του υφάσματος στον αργαλειό, μέχρι το ράψιμο και το κέντημα με χρυσές κλωστές», όπως μας είπε ένας συνομιλητής μας που έχει εμπειρία της όλης διαδικασίας.¹⁸

Η ενασχόληση αυτή φαίνεται να αποτελεί εξέλιξη της οικιακής υφαντουργίας, που, όπως σε όλα τα βλάχικα χωριά, έχει αρχίσει να αναπτύσσεται και στο Γαρδίκι από πολύ νωρίς,¹⁹ χωρίς όμως να ανεξαρτητοποιείται από την κτηνοτροφία.²⁰ Η ειδοποίησ διαφορά είναι πως η συγκεκριμένη ομάδα ανάγει τη «ραφτική» σε μοναδικό ή κύριο επάγγελμα στην πόλη. Δεν πρόκειται πλέον για μια περιστασιακή ή συμπληρωματική απασχόληση, γεγονός που φαίνεται και από την ύπαρξη καταστημάτων στο παζάρι της πόλης.

Η «προτίμηση» αυτή των Γαρδικιωτών στην πόλη της Καρδίτσας (σε σχέση με τα Τρίκαλα) ίσως να σχετίζεται και με τους δρόμους των κοπαδιών: Οι Γαρδικιώτες, σε αντίθεση με τους άλλους Βλάχους του Ασπροποτάμου, α-

17. Α. Καρανάσιος, *Ιστορικά -Λαογραφικά, Παραδόσεις Γαρδικίου Αθιαμάκων, Τρίκαλα, 1979, σ. 95.*

18. Για τη διαδικασία παραγωγής και την εξειδίκευση των διαφόρων ομάδων στο πλαίσιο της υφαντικής βιοτεχνίας, βλ. Α. Χατζημγάλη, *Ραπτάδες-χρυσοράπτες και καποτάδες, ανάτυπο από το αφιέρωμα στη μνήμη του Μ. Τριανταφυλλίδη, Αθήνα, 1960.*

19. Για την ανάπτυξη της οικιακής υφαντουργίας στο Γαρδίκι μας πληροφορεί και ο Ν. Κασομούλης στο έργο του *Εθνικά Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, τ. Α, Αθήνα 1939, σ. 286.*

20. Για την εξέλιξη της υφαντουργίας γενικότερα και την αδυναμία εκσυγχρονισμού της στο πλαίσιο της οικιακής παραγωγής, βλ. Β. Ρόκου, *Η υφαντική οικιακή βιοτεχνία στο Μέτσοβο 18ος-20ός αιώνας, Γιάννενα, 1989.*

κολουθούσανε την κοιλάδα του Πορταϊκού και όχι τον δρόμο μέσω Καλαμπάκας και Καστανιάς.²¹ Άλλωστε τα δικά τους χεμαδιά βρίσκονται στην περιοχή της Καρδίτσας. Τα Τρίκαλα, αν και αποτελούνε το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής, μπορούν να παρακαμφθούν κατά τη μετακίνηση των κοπαδιών. Σε κάθε περίπτωση, η Καρδίτσα αποτελεί το κέντρο του «κοινωνικού» χώρου στον οποίο κινούνται οι Γαρδικιώτες κτηνοτρόφοι.

Το άλλο σημαντικό μεταναστευτικό ρεύμα αυτής της περιόδου, αυτό προς την πρωτεύουσα, ξεκινά την πρώτη δεκαετία του αιώνα και διαρκεί καθ' όλη τη μετέπειτα περίοδο. Οι Γαρδικιώτες εγκαθίστανται στις συνοικίες του Πειραιά και κυρίως στα Καμίνια και τα Ταμπούρια, όπου εξασκούνε κατά κύριο λόγο το επάγγελμα του παντοπώλη.²² Ήδη από το 1905 δημιουργείται ο Σύλλογος Οινοπαντοπωλών Αθηνών-Πειραιώς, αρκετά από τα ιδρυτικά μέλη του οποίου είναι Γαρδικιώτες. Το 1917 δημιουργείται ένας άλλος επαγγελματικός σύλλογος με την επωνυμία «Σύνδεσμος των εξ Αθαμανίας οινοπαντοπωλών Πειραιώς» με ιδρυτικά μέλη του μετανάστες τόσο από το Γαρδίκι, όσο και από τα γειτονικά ελληνόφωνα χωριά Μουτσιάρα (σήμερα Αθαμανία) και Τυφλοσέλι (σήμερα Δροσοχώρι). Ο σύλλογος αυτός μετονομάζεται αργότερα σε «Σύλλογο των εν Αθήναις και Πειραιεί Θεσσαλών παντοπωλών, ο Ασπροπόταμος», ενώ και οι στόχοι του από πολύ νωρίς παύουν να είναι αποκλειστικά επαγγελματικοί. Ήδη από το 1920, με τροποποίηση του καταστατικού του, ως κύριος σκοπός του συλλόγου ορίζεται «η αμοιβαία ηθική υποστήριξη και ανάπτυξη των μελών» του.²³ Από το σύλλογο αυτό προκύπτει μεταπολεμικά η «Αδελφότητα Γαρδικιωτών Αθηνών-Πειραιώς»²⁴, όπως και οι αντίστοιχοι «πατριωτικοί» σύλλογοι των δύο άλλων κοινοτήτων.

21. Βλ. Η. Σκανδάλη, *Γαρδικιώτικα Νέα*, τεύχος 2, ό.π..

22. Για τους Γαρδικιώτες παντοπώλες του Πειραιά, βλ. Λ. Μακρής, *ΗΘη, Έθμια*, ό.π., σ. 55. Πρβλ. το λόγο του προέδρου του συλλόγου «Ασπροπόταμος» Κ. Μπαταγιάννη με αφορμή την ετήσια εκδήλωση του συλλόγου το 1988, που δημοσιεύτηκε στα *Γαρδικιώτικα Νέα*, τεύχ. 4(1989), σ. 6-9.

23. Βλ. *Γαρδικιώτικα Νέα*, ό.π..

24. Η Αδελφότητα Γαρδικιωτών Αθήνας-Πειραιά ιδρύεται σύμφωνα με το καταστατικό της το 1956. Γενικά για τους συλλόγους των Γαρδικιωτών, βλ. Λ. Καρανάσιος, *Ιστορικά*, ό.π., σ. 100.

Εκτός από αυτούς που εγκαθίστανται μόνιμα στην πρωτεύουσα, ένας σημαντικός αριθμός Γαρδικιωτών μετακινείται εποχιακά προς αυτή, ως μικροπωλητές. Ο Κ. Φαλτάιτς το 1928 επιστημαίνει για τους Ασπροποταμίτες, στους οποίους εντάσσονται και οι Γαρδικιώτες:

Σήμερα, τα χωριά του Ασπροποτάμου Τρικάλων πρέπει να θεωρηθούν χωριά πλανόδιων τεχνιτών: Οι τέχνες των Ασπροποταμιτών δεν ανήκουν σε εκείνο που λέμε κυρίως τέχνη, δεν μπορούμε όμως να μην θεωρήσουμε τους Ασπροποταμίτες τεχνίτες αφού στη λέξη τέχνη, δίνουμε μια τόσο πλατειά σημασία. Οι Ασπροποταμίτες είναι πλανόδιοι στραγαλατζήδες, ζαχαροπλάστες, σαλεπιτζήδες. Οι ίδιοι πουλούν δαδί, ψήνουνε κάστανα, κάνουνε και τον λούστρο.²⁵

Οι Γαρδικιώτες, σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες, απασχολούνται κυρίως ως σαλεπιτζήδες, λαχειοπώλες και καστανάδες. Η μετανάστευση στην Αμερική αφορά από τις αρχές του αιώνα τον ορεινό χώρο συνολικά και παίρνει σημαντικές διαστάσεις και σε άλλες περιοχές της Πίνδου.²⁶ Σύμφωνα με τον Α. Καρανάσιο, ο πρώτος Γαρδικιώτης πηγαίνει στην Αμερική το 1896, ενώ μετά το 1911 εμφανίζεται μια μαζική μετανάστευση προς τον «νέο κόσμο».²⁷ Η υπερπόντια μετανάστευση αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο της τοπικής ιστορίας, έτσι όπως εμφανίζεται στο λόγο των Γαρδικιωτών. Ηλικιωμένοι συνομιλητές υποστήριξαν πως «το Γαρδίκι είχε πολύ κόσμο στην Αμερική. Και τώρα είναι πολλοί δικοί μας πέρα εκεί».

25. Κ. Φαλτάιτς, «Οι πλανόδιοι τεχνίτες στην Ελλάδα», *Ελληνικά Γράμματα*, (1928), τ. 3, σσ. 8-13, 69-72, 181-184, σ. 9. Θα πρέπει να σημειώσουμε πως Γαρδικιώτες μικροπωλητές υπάρχουν ακόμη και σήμερα στην περιοχή της πρωτεύουσας, ελάχιστοι βέβαια σε σχέση με το παρελθόν.

26. Για τη μετανάστευση προς την Αμερική, που είναι σημαντική στις αρχές του αιώνα για όλα τα χωριά του τότε Δήμου Αθαμάνων (Γαρδίκι, Τζούρτζια, Δέση, Τυφλοσέλι, Καμνιάι και Μοντσιάρα), βλ. Α. Μακρής, *ΠΙθη, Έθιμα, ό.π.*, σ. 56. Επίσης Α. Καρανάσιος, *Ιστορικά, ό.π.*, σ. 102. Το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να το εντάξουμε στο γενικότερο προπολεμικό ρεύμα μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ, που κορυφώνεται στην περίπτωση της Ελλάδας μεταξύ 1906-1915. Βλ. Α. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1991, σσ. 31-32.

27. Βλ. Α. Καρανάσιος, *Ιστορικά, ό.π.*, σ. 102.

Η μετανάστευση προς την Αμερική σχετίζεται αμφίδρομα με τη μετακίνηση προς τον Πειραιά. Αφ' ενός μεν, όπως φαίνεται και μέσα από τις αναφορές του Λ. Μακρή,²⁸ οι μετανάστες προς τον «νέο κόσμο» είναι σε μεγάλο βαθμό άτομα που έχουν μεταναστεύσει προηγουμένως στον Πειραιά, εποχιακά ή μόνιμα. Το γεγονός πως ο Πειραιάς είναι λιμάνι (και μάλιστα με άμεση ακτοπλοϊκή σύνδεση με τις ΗΠΑ) έπαιξε σίγουρα ρόλο σε αυτό. Εκτός αυτού, η επαφή με ένα κοσμοπολίτικο κέντρο όπως ο Πειραιάς μεταβάλλει την πρόσληψη της απόστασης: η Αμερική από εκεί φαντάζει πιο κοντά.²⁹ Αφ' ετέρου δε, όπως δείχνουν προσωπικές συνεντεύξεις, παρουσιάζεται και η αντίθετη κίνηση. Δηλαδή άτομα που έχουν μεταναστεύσει στην Αμερική επιστρέφουν στον Πειραιά, αφού προηγουμένως έχουν αποκτήσει κάποιο κεφάλαιο, για να δημιουργήσουν μια προσωπική επιχείρηση.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ακόμα ότι ήδη από τον μεσοπόλεμο ένας σημαντικός αριθμός Γαρδικιωτών μετακινείται περιοδικά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας (Λιβαδειά, Μεσολόγγι, Σέρρες), όπου εργάζονται ως τυροκόμοι³⁰ και λιγότερο ως «συρτάδες», δηλαδή μετατοπιστές ξύλων. Η δραστηριότητα αυτή είναι αποτέλεσμα της μεγάλης έκτασης του αγωγιατισμού και της ύπαρξης πολλών φορτηγών ζώων, μέσω των οποίων εξυπηρετούνται οι ανάγκες μεταφοράς και μετακίνησης.³¹ Σε κάθε περίπτωση πάντως οι εποχιακές μετακινήσεις και ο αγωγιατισμός φαίνεται να έχουν έναν συμπληρωματικό οικονομικό ρόλο. Έτσι οι οικογένειες των εποχιακά μετακινούμενων συνεχίζουν να απασχολούνται στην κτηνοτροφία, ενώ και ο

28. Λ. Μακρής, *Ήθη, Έθιμα*, ό.π., σελ. 56.

29. Πρβλ. Β. Νιτσιάκος, «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στην συμβολική ανασυγκρότηση και την διαχείριση της κοινωνικής μνήμης – Η περίπτωση της Πυρσόγανης», στο *Οι ορεινές κοινότητες*, ό.π., σσ. 106-107.

30. Ο Ε. Αυδίκος μας πληροφορεί πως και οι Συρρακιώτες Βλάχοι της Πρέβεζας έκαναν την ίδια δουλειά. Βλ. Ε. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990: Όψεις της ανάπτυξης μιας πόλης της περιφέρειας*, Αθήνα, 1991, σ. 330.

31. Όπως τονίζει και ο Gossiaux, η παραδοσιακή εικόνα των Βλάχων στα Βαλκάνια είναι αυτή του ημνομάδα κτηνοτρόφου και του αγωγιάτη. Βλ. J. F. Gossiaux, «Un ethnocisme transnational. La resurgence de l'identité valaque dans les Balkans», στο D. Fabre (επιμ.), *L'Europe entre cultures et nations*, Maison des sciences de l'homme, Παρίσι, 1993, σσ. 191-198.

αγωγιατισμός συνδυάζεται συνήθως με αυτήν.³² Χαρακτηριστικές ως προς αυτό είναι οι δύο παρακάτω διηγήσεις:

Ο αδελφός μου δούλευε μικροπωλητής στην Αθήνα. Κατέβαινε το φθινόπωρο και την άνοιξη ανέβαινε στο χωριό. Η γυναίκα του έμενε πολλές φορές μαζί μας. Είχαν και λίγα πρόβατα που τα κρατάγαμε εμείς το χειμώνα.

Ήμασταν κτηνοτροφική οικογένεια. Είχαμε πολλά πρόβατα. Είχαμε και μουλάρια. Τα χρησιμοποιούσαμε για τις δικές μας δουλειές, αλλά πολλές φορές κάναμε μεταφορές και για άλλους.

B. Από την ημινομαδική κτηνοτροφία στην αστική εγκατάσταση

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος που ακολουθεί αποτελούν τομή για τη γαρδικιώτικη κοινωνία. Η εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας δεν σηματοδοτεί απλώς τη μεταβολή των επαγγελματικών δραστηριοτήτων, αλλά και τη σχεδόν οριστική εγκατάλειψη του ορεινού χωριού και τη μόνιμη εγκατάσταση στα Τρίκαλα. Από πολύ νωρίς έχουν αναπτυχθεί άλλες μορφές απασχόλησης, πλην όμως δεν φαίνονται ικανές, από μόνες τους, να εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό εισόδημα. Άλλωστε πρόκειται για δραστηριότητες και παραμένουν στενά συνδεδεμένες με την κτηνοτροφία. Αυτή η τελευταία αντιμετωπίζει ήδη αρκετά προβλήματα από τη δεκαετία 1920-1930³³ και δέχεται το τελειωτικό χτύπημα με τον Εμφύλιο, οπότε δημιουργείται πρόβλημα στις μετακινήσεις λόγω της γενικότερης ανασφάλειας που επικρατεί στον ορεινό χώρο. Το γεγονός αυτό συνιστά άλλωστε τη γενική εντύπωση, στο λόγο των συνομιλητών μας, δηλαδή ότι «το χωριό [μας] έπαψε να είναι κτηνοτροφικό μετά τον Πόλεμο».

Ο αγωγιατισμός αρχικά θα παρουσιάσει μεγαλύτερες αντιστάσεις από την κτηνοτροφία και αρκετοί θα συνεχίσουν την απασχόληση αυτή, πραγματοποιώντας μεταφορές ή εργαζόμενοι ως μετατοπιστές ξύλων σε άλλες

32. Για τη συμπληρωματική λειτουργία αγωγιατισμού και κτηνοτροφίας στους Βλάχους, πρβλ. Β. Νιτσιάκος, «Η κτηνοτροφική κοινότητα...», ό.π., σσ. 66-67.

33. Για τους λόγους που οδηγούν στην παρακμή της κτηνοτροφίας βλ. Μ. Sivignon, Θεσσαλία, ό.π., σσ. 402-412.

περιοχές της Ελλάδας (κάτι που, όπως είδαμε, συνέβαινε και πριν από τον πόλεμο). Παρ' ότι, όμως, Γαρδικιώτες αγωγιάτες υπάρχουνε μέχρι τη δεκαετία του 1970, ο αριθμός τους μειώνεται δραστικά από τα πρώτα κίβλας μεταπολεμικά χρόνια. Αυτό εν μέρει οφείλεται στην παρακμή της κτηνοτροφίας. Τόσο γιατί οι δύο δραστηριότητες συνδυάζονται συνήθως στο πλαίσιο της ίδιας οικογένειας, όσο και γιατί μία από τις βασικές δραστηριότητες και όσων απασχολούνταν αποκλειστικά (ή σχεδόν αποκλειστικά) ως αγωγιάτες, ήταν να μεταφέρουν τις κτηνοτροφικές οικογένειες που δεν διέθεταν φορτηγά ζώα. Η διάνοιξη δρόμων και η αύξηση των φορτηγών αυτοκινήτων είναι ένας άλλος θεμελιώδης παράγοντας για την υποχώρηση του αγωγιατισμού.³⁴

Αυτοί που εγκαταλείψανε την κτηνοτροφία και τον αγωγιατισμό, οι εποχιακά μετακινούμενοι τεχνίτες και ένα μέρος των Γαρδικιωτών ραφτάδων της Καρδίτσας (λόγω της κρίσης που γνωρίζει το επάγγελμά τους) εγκαθίστανται στα Τρίκαλα, ο πληθυσμός των οποίων αυξάνει σημαντικά μετά τον πόλεμο. Αντίθετα, δεν έχουμε παρά ελάχιστους Γαρδικιώτες απ' όσους είχανε εγκατασταθεί πριν από τον πόλεμο στην Αθήνα και τον Πειραιά που έρχονται στην πόλη. Εξάιρεση αποτελούν ορισμένες νεαρές Γαρδικιώτισες, γεννημένες στην πρωτεύουσα ή εγκατεστημένες από νωρίς εκεί, που, στο πλαίσιο της κοινοτικής ενδογαμίας και σύμφωνα με τον ανδροπατροτοπικό χαρακτήρα του γάμου, παντρεύονται με Γαρδικιώτες των Τρικάλων και εγκαθίστανται στην πόλη.³⁵ Την ίδια περίοδο το αντίθετο ρεύμα είναι ισχυρότερο, αφού εκτός του ότι ένας αριθμός από νεαρές Γαρδικιώτισες των Τρικάλων παντρεύεται και εγκαθίστανται στον Πειραιά, υπάρχουν αρκετοί Γαρδικιώτες που αναζητούνε την τύχη τους στην πρωτεύουσα. Πάντως αυτό το τελευταίο ρεύμα είναι σαφώς μικρότερο απ' ό,τι προπολεμικά.³⁶

34. Αυτόθι, σσ. 500-503.

35. Για το σύστημα συγγένειας και την οργάνωση της οικιακής ομάδας στους Γαρδικιώτες Βλάχους, βλ. Th. Spyros, *Mutation économique et réadaptation structurelle: activités professionnelles, parenté et formes d'organisation domestique chez les Valaques Gardikiotes de Trikala au 20e siècle*. Διπλωματική εργασία για το DEA. EHESS, Παρίσι, 1997.

36. Σύμφωνα με τον Kayser την περίοδο 1940-1951 ο πληθυσμός της Αθήνας αυξάνεται κατά 22,6%, αύξηση που ήταν η μικρότερη που είχε σημειωθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Την

Έτσι, τα Τρίκαλα συνδέονται άμεσα με τη διαδικασία αστικοποίησης της κοινότητας. Η στροφή των Γαρδικιωτών προς την πόλη συνδέεται κατ' αρχήν με το γενικότερο φαινόμενο της οικονομικής και δημογραφικής της ανάπτυξης, που αν και ίσως μικρότερης έκτασης απ' άλλού, την καθιερώνει ως αδιαμφισβήτητο οικονομικό και εμπορικό κέντρο της Δυτικής Θεσσαλίας. Στα μεταπολεμικά Τρίκαλα υπάρχουν περισσότερες δυνατότητες απασχόλησης στο εμπόριο ή τα τεχνικά επαγγέλματα, στα οποία προσανατολίζονται πλέον και οι Γαρδικιώτες. Η Καρδίτσα, κέντρο των Γαρδικιωτών πριν από τον πόλεμο, μάλλον δεν μπορούσε να παίξει αυτό τον ρόλο λόγω της μικρότερης οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης που παρουσιάζει.³⁷ Αντίθετα, με την κρίση της ραπτικής, ένας αριθμός Γαρδικιωτών της πόλης μετακινείται προς τα Τρίκαλα, όπου κάποιοι από αυτούς προσπαθούν να δραστηριοποιηθούν στο χώρο του έτοιμου ενδύματος, ενώ άλλοι μεταναστεύουν στην Αθήνα. Άλλωστε, τα Τρίκαλα αποτελούν από το 1936 την έδρα της κοινότητας για τους χειμερινούς μήνες, και αυτός είναι ίσως ένας πρόσθετος παράγοντας έλξης των Γαρδικιωτών.³⁸ Θα πρέπει επίσης να τονίσουμε πως είναι πολύ λίγοι οι Γαρδικιώτες που μεταναστεύουν μεταπολεμικά στη Γερμανία ή σε άλλες χώρες του εξωτερικού, φαινόμενο που παρατηρείται γενικότερα στους Βλάχους.³⁹

Από οικονομικής απόψεως, η εγκατάσταση στα Τρίκαλα σηματοδοτεί το πέρασμα στον δευτερογενή, αλλά κυρίως στον τριτογενή τομέα της παραγωγής

Ίδια περίοδο τα Τρίκαλα εντάσσονται στις πόλεις των οποίων ο πληθυσμός αυξάνεται μεταξύ 25 και 40%. Η άνοδος του πληθυσμού συνεχίζεται με γοργούς ρυθμούς τις επόμενες δεκαετίες και μεταξύ 1960-1970 αυξάνεται από 27.876 σε 38.740, ποσοστό αύξησης 35% υψηλότερο από κάθε άλλη πόλη της Θεσσαλίας την ίδια περίοδο. Βλ. Β. Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1968, σ. 37, και Μ. Sivignon, *Θεσσαλία, ό.π.*, σσ. 238-239. Για την οικονομική ανάπτυξη των Τρικάλων και των άλλων Θεσσαλικών πόλεων, βλ. Μ. Sivignon, *Θεσσαλία, ό.π.*, μέρος 3ο, «Ο νέος εξοπλισμός του Θεσσαλικού χώρου». Επίσης Χ. Λαδιά, «Η οικονομική ανάπτυξη του Νομού Τρικάλων κατά τον 20 αιώνα», *Τρικαλινά, ό.π.*, σσ. 399-409.

37. Η αύξηση του πληθυσμού της Καρδίτσας μεταξύ 1960-1971 ήταν μόλις περίπου 2.000 κάτοικοι, από 23.708 σε 25.830. Βλ. Μ. Sivignon, *Θεσσαλία, ό.π.* σ. 238.

38. Η μεταφορά της έδρας της Κοινότητας Γαρδικίου στα Τρίκαλα για τους χειμερινούς μήνες ξεκινά με έναν μεταξινό νόμο του 1936. Με αυτόν ορίζεται ότι η έδρα κάθε παραχειμάζουσας κοινότητας μεταφέρεται στην πρωτεύουσα του νομού στον οποίο αυτή υπάγεται για έξι μήνες.

39. Μ. Sivignon, *Θεσσαλία, ό.π.*, σ. 267.

γής: τη βιοτεχνία, το εμπόριο, τα τεχνικά επαγγέλματα και τις υπηρεσίες. Με την άνοδο του βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου αυξάνεται ο αριθμός των γιατρών, των δικηγόρων, των δημόσιων υπαλλήλων. Αντίθετα, η εργατιάσταση στην πόλη συνοδεύεται λιγότερο από ένα πέρασμα στη μισθωτή εργασία. Συνήθως όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο, αυτό έχει περιστασιακό χαρακτήρα και αποσκοπεί στη συγκέντρωση κεφαλαίου ή στην απόκτηση τεχνογνωσίας, που θα επιτρέψει σε κάποιον το στήσιμο μιας «δικής του δουλειάς». Άλλες πηγές χρηματοδότησης των νέων δραστηριοτήτων αποτελούν τα κοπάδια που εκποιούνται, τα έσοδα από την εποχιακή απασχόληση στην Αθήνα και κυρίως οι προίκες που εκχρηματίζονται πλέον εντελώς ενώ αυξάνεται και το ύψος τους.⁴⁰

Η οικιακή υφαντουργία και η τυροκομία, δύο επαγγέλματα που σχετίζονται με το παρελθόν της ομάδας, αποτελούνε τις κυριότερες απασχολήσεις των Γαρδικιωτών στο πλαίσιο της βιοτεχνικής παραγωγής.⁴¹ Η οικιακή υφαντουργία είναι μια δραστηριότητα που εξασκούν από νωρίς οι Γαρδικιώτες, είτε συμπληρωματικά στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας (για να καλύψουν κυρίως τις δικές τους ανάγκες) είτε ως ράφτες στον κάμπο. Η οικιακή υφαντουργία που ασκούνε στην πόλη των Τρικάλων έχει διαφορετικό χαρακτήρα: πρόκειται για μια παραγωγική διαδικασία που θυμίζει το σημερινό «φασόν». Οι οικογένειες αναλαμβάνουν την παραγωγή μάλλινων προϊόντων (παράγουν κυρίως φλοκάτες και μάλλινα στρωσίδια) για λογαριασμό κάποιων «βιοτεχνιών». Ο Σιβινιόν μας λέει πως στις αρχές της δεκαετίας του '70 «στα Τρίκαλα υπάρχουνε 15 βιοτεχνίες αυτού του είδους», ενώ συνολικά στον κλάδο εργάζονται πάνω από 500 γυναίκες.⁴² Είναι υπό διερεύνηση αν στην περίπτωση των Γαρδικιωτών εργάστηκαν και άνδρες στον τομέα αυτό. Η δραστηριότητα αυτή λειτουργεί ακριβώς ως μέσο συσσώρευσης κεφαλαίου και

40. Για το μετασχηματισμό της μορφής και λειτουργίας της προίκας στον αστικό χώρο βλ. R. Shapiro. «Qui prend pays prend mari: rusticité, urbanité et mariage en Grèce». *Meridies*, τεύχ. 3(1986).

41. Για τον κυρίαρχο ρόλο των Βλάχων στο εμπόριο και τη βιοτεχνία των Θεσσαλικών πόλεων βλ. M. Sivignon, *Θεσσαλία, ό.π.*, σ. 561-562.

42. *Αυτόθι*, σσ. 583-58.

αργότερα εγκαταλείπεται. Αποτελεί, ωστόσο, σημαντικό παράγοντα οικονομικής προσαρμογής της ομάδας στον αστικό χώρο.

Η τυροκομία είναι ένα επάγγελμα που επίσης γνωρίζουν οι Γαρδικιώτες από παλιά. Η κατοχή της τεχνογνωσίας είναι άλλωστε αυτή που τους εξασφάλιζε εποχιακά δουλειά στα τυροκομεία της υπόλοιπης Ελλάδας πριν από τον πόλεμο. Η απασχόληση αυτή συνεχίζεται και μετά την εγκατάστασή τους στα Τρίκαλα. Σταδιακά και μόλις η οικονομική συγκυρία το επιτρέπει ορισμένοι περνούν στη δημιουργία δικών τους τυροκομικών μονάδων. Σήμερα οι Γαρδικιώτες κατέχουν μια πολύ σημαντική θέση στον κλάδο. Μονάδες όπως του Α.Π., που απασχολεί γύρω στα 40 με 50 άτομα, αν και «βιοτεχνίες» για τα δεδομένα της Δυτικής Ευρώπης, έχουν ένα σημαντικό μέγεθος με βάση τα δεδομένα της ελληνικής περιφέρειας. Τα Τρίκαλα άλλωστε αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων της χώρας.⁴³ Πολλές επιχειρήσεις αυτού του είδους (ανάμεσά τους και η προηγούμενη γαρδικιώτικη επιχείρησή) έχουν έναν σημαντικό κύκλο εργασιών και προμηθεύουν με τα προϊόντα τους την πρωτεύουσα αλλά και το εξωτερικό.

Ο οικονομικός χώρος πάντως που αδιαμφισβήτητα χαρακτηρίζει σήμερα τους Γαρδικιώτες είναι αυτός του αυτοκινήτου, ο οποίος αντιπροσωπεύει ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων. Την πρώτη χρονικά ομάδα που εισέρχεται στον χώρο αποτελούν οι επαγγελματίες οδηγοί, οι αυτοκινητιστές. Ήδη από την δεκαετία του '50, ένας αριθμός Γαρδικιωτών αγοράζει λεωφορεία, ταξί, αλλά κυρίως φορτηγά αυτοκίνητα.⁴⁴ Ενδιαφέρον στοιχείο είναι πως πολλοί απ' αυτούς είναι πρώην αγωγιάτες, οι οποίοι αντικαθιστούν τα ζώα με αυτοκίνητα, δηλαδή «κάνουν την ίδια δουλειά με άλλα μέσα». Είναι πολύ λογικό άλλωστε, στο βαθμό που η ανάπτυξη του οδικού δικτύου και η παράλληλη αύξηση των αυτοκινήτων σηματοδοτεί το τέλος του αγωγιατισμού.

43. Για τη θέση της πόλης στο πλαίσιο της ελληνικής παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων βλ. Π. Πατσής κ.ά., Έρευνα για την ελληνική αγορά τυριού και βουτύρου. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1992, σσ. 58-61.

44. Όπως μας πληροφορεί ο Α. Καρανάσιος και όπως επιβεβαιώνεται από τις συνεντεύξεις, αρκετοί ήταν και είναι οι Γαρδικιώτες αυτοκινητιστές και εκτός Τρικάλων, στην Καρδίτσα και την Αθήνα. Βλ. Α. Καρανάσιος, *Ιστορικά*, ό.π., σ. 110.

Οι Γαρδικιώτες, που κυριαρχούν σταδιακά στον κλάδο, οργανώνονται κυρίως στη βάση συγγενικών και «συμπατριωτικών» δεσμών. Υπάρχουν και συνεργασίες με «ξένους». Πάντως στην αρχή φαίνεται να είναι λίγες, ενώ με τον καιρό αυξάνονται. Κατά καιρούς μάλιστα, σύμφωνα με τους συνομιλητές μας, λειτουργήσανε ευρύτεροι συνεταιρισμοί, που περιλάμβαναν μεγάλους αριθμούς αυτοκινητιστών της πόλης σε συντεχνιακή βάση. Σήμερα, οι επιχειρήσεις των Γαρδικιωτών παραμένουν στην πλειοψηφία τους οργανωμένες στη βάση οικογενειακών/συγγενικών δεσμών ή σχέσεων «συμπατριωτισμού» και κάποιες από αυτές διαθέτουν έναν αξιόλογο μεταφορικό στόλο. Πραγματοποιούν μεταφορές βιομηχανικών, βιοτεχνικών και γεωργικών προϊόντων τόσο προς τις γύρω περιοχές, όσο και προς Θεσσαλονίκη και Αθήνα. Έτσι, ο τομέας αυτός εξακολουθεί να προσδιορίζει οικονομικά τη γαρδικιώτικη κοινότητα των Τρικάλων.

Παράλληλα με τις μεταφορές, ένας σημαντικός αριθμός Γαρδικιωτών κατευθύνεται προς τα συνεργεία αυτοκινήτων. Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε πώς ακριβώς ξεκινά αυτή η διαδικασία. Πάντως τη δεκαετία του '60 φαίνεται πως υπάρχει ένας αριθμός Γαρδικιωτών ιδιοκτητών συνεργείων, κυρίως όμως πολλοί νέοι Γαρδικιώτες που μαθητεύουνε στον κλάδο, σε «πατριώτες» ή σε «ξένους». Σε μεγάλο βαθμό με την ενηλικίωσή τους, που τοποθετείται μετά τον στρατό, αποκτούν δικά τους συνεργεία. Αυτό συμβαίνει είτε αντικαθιστώντας τον προηγούμενο ιδιοκτήτη, είτε δημιουργώντας μια νέα επιχείρηση. Σε πολλές περιπτώσεις είναι δύο ή τρία άτομα μαζί (συνήθως αδέρφια ή άλλου βαθμού συγγενείς, άλλες φορές συγχωριανοί) που ανοίγουνε ένα συνεργείο, με την οικονομική βοήθεια της οικογενείας τους. Από τα συνεργεία αυτά ξεκινάει ουσιαστικά το εμπόριο αυτοκινήτων, το οποίο δίνει κατά βάση το στίγμα του επαγγελματικού και κοινωνικού «προφίλ» της γαρδικιώτικης κοινότητας.

Το εμπόριο αυτού του είδους ξεκινά τη δεκαετία του '70, όταν ορισμένοι Γαρδικιώτες τεχνίτες αυτοκινήτων, εκμεταλλευόμενοι τις γνώσεις τους, αρχίζουνε την εισαγωγή μεταχειρισμένων ανταλλακτικών από τη Γερμανία και άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης (π.χ. Ολλανδία). Σιγά-σιγά και μέσα από την επιτυχία του εγχειρήματος δεν αυξάνεται μόνο ο αριθμός όσων περνούνε σε αυτήν την δραστηριότητα, αλλά, με την αύξηση των κεφαλαίων, μεταβάλλε-

ται και το προϊόν της εμπορίας: δεν εισάγονται πλέον μόνο ανταλλακτικά αλλά και καινούργια αυτοκίνητα, κυρίως φορτηγά ή άλλα επαγγελματικά αυτοκίνητα. Μέσα από τη διαδικασία αυτή, πολλά συνεργεία μετεξελίσσονται σε μάντρες.

Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε πως η ανάπτυξη του εμπορίου φορτηγών συνδέεται με τον μεγάλο αριθμό αδειών που παραχώρησε κατά τη δεκαετία του '70 το καθεστώς της δικτατορίας σε νέους αυτοκινητιστές. Το γεγονός αυτό αύξησε τη ζήτηση αυτοκινήτων τόσο απ' τους νέους αδειούχους όσο και απ' τους παλιούς αυτοκινητιστές, καθώς η εντατικοποίηση του ανταγωνισμού επιτάσσει την αντικατάσταση των παλιών οχημάτων.

Σήμερα στα Τρίκαλα υπάρχουν δεκάδες μάντρες αυτοκινήτων και η πόλη αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κέντρα μεταχειρισμένου φορτηγού στην Ελλάδα. Ο κύκλος εργασιών των επιχειρήσεων αυτών ανέρχεται σε δισεκατομμύρια δραχμές το χρόνο και καλύπτει όλη την ελληνική επικράτεια, από τη Μακεδονία ως την Κρήτη, αλλά και άλλες χώρες της Βαλκανικής όπου επανεξάγονται τα μεταχειρισμένα φορτηγά. Ο υψηλός βαθμός οργάνωσης των επιχειρήσεων αυτών φαίνεται από το γεγονός πως διαθέτουν μόνιμους συνεργάτες στη Γερμανία (συνήθως Έλληνες μετανάστες) που εντοπίζουν τα προς αγορά μεταχειρισμένα αυτοκίνητα, ενώ η οικονομική τους επιτυχία φαίνεται και από το γεγονός ότι ο χώρος στον οποίο στεγάζονται οι μάντρες είναι τις περισσότερες φορές ιδιόκτητος.

Οι μάντρες αυτοκινήτων θεωρούνται σήμερα ο σημαντικότερος τομέας της τρικαλινής οικονομίας και μαζί με τη βιομηχανία γαλακτοκομικών προϊόντων είναι αυτοί που «φέρνουνε λεφτά από έξω». Οι Γαρδικιώτες όχι μόνο ξεκίνησαν τη δραστηριότητα αυτή αλλά την ελέγχουν μέχρι σήμερα σε σημαντικό βαθμό. Όπως μας είπαν τόσο Γαρδικιώτες όσο και άλλοι Τρικαλινοί, «τώρα τελευταία αρχίσανε να μπαίνουνε στη δουλειά και άλλοι». Η οδός Λαρίσης, όπου βρίσκονται σχεδόν όλες οι μάντρες, μοιάζει να είναι μια προέκταση της γαρδικιώτικης κοινότητας.⁴⁵

45. Ίσως έχει κάποια σημασία να αναφέρουμε πως υπάρχουν ορισμένοι Γαρδικιώτες έμποροι αυτοκινήτων στην περιοχή της πρωτεύουσας. Έχουμε υπόψη μας δύο μάντρες Γαρδικιωτών στη λεωφόρο Αθηνών και μία στη λεωφόρο Συγγρού. Πάντως δεν είμαστε

Ιστορική συγκρότηση της κοινότητας και διαδικασίες αναπαραγωγής

Α. Οι δομικές προϋποθέσεις: γεωγραφία και κοινωνικά όρια ή «χώρος» και «συγγένεια»

Η εγκατάσταση των Γαρδικιωτών στα Τρίκαλα δεν αποτελεί μόνο ένα δημογραφικό ή οικονομικό φαινόμενο, δεν πρόκειται απλώς για μια επαγγελματική δραστηριοποίηση ή/και, έστω μαζική, εγκατάσταση ατόμων με κοινή καταγωγή σ' ένα αστικό περιβάλλον, αλλά μιας ολόκληρης κοινότητας ως τέτοιας. Η εγκατάσταση στα Τρίκαλα σηματοδοτεί όχι μόνο τον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού χώρου της κοινότητας αλλά και τη μετατόπιση του γεωγραφικού της κέντρου. Πριν από τον πόλεμο και τη μαζική εγκατάσταση στην πόλη, το χωριό αποτελεί το κοινωνικό και γεωγραφικό κέντρο της κοινότητας. Είναι αυτό άλλωστε που θεωρείται ως τόπος μόνιμης κατοικίας των Γαρδικιωτών κτηνοτρόφων ή των εποχιακά μετακινούμενων μικροπωλητών, αγωγιατών ή τυροκόμων, ενώ, όπως είδαμε, υπάρχει και ένας αριθμός οικογενειών που διαμένουν σ' αυτό όλο το χρόνο.⁴⁶

Η σχέση των Γαρδικιωτών με το χώρο των χειμερινών λιβαδιών, αν και σχετικά σταθερή, δεν παίρνει μόνιμο χαρακτήρα παρά σπάνια. Έτσι, αν και οι τόποι όπου ξεχειμωνιάζει η κάθε ομάδα δεν αλλάζουνε παρά μόνο αν αυτό επιβληθεί από τις συνθήκες, η σχέση με το χώρο προσλαμβάνεται ως μια σχέση «φιλοξενίας». Εγκαθίστανται στις παρυφές των πεδινών οικισμών (ή και έξω απ' αυτούς), σε πρόχειρα καταλύματα (τα κονάκια) που κατασκευάζουν σε ενοικιαζόμενους βοσκοτόπους. Έτσι δεν αποκτούνε μια μόνιμη σχέση με τον οικισμό αλλά ούτε με τη γη που τους φιλοξενεί (ίσως γιατί αυτή δεν τους ανήκει).⁴⁷ Το γεγονός πως οι Γαρδικιώτες δεν προχωρήσανε στην αγορά αυτή τη στιγμή σε θέση να γνωρίζουμε αν υπάρχουν άλλες, ούτε τι σχέση έχουν οι επιχειρήσεις αυτές και οι ιδιοκτήτες τους με τα Τρίκαλα.

46. Είναι ενδεικτικό πως το Γαρδίκι δηλώνεται ως τόπος μόνιμης κατοικίας στα δημοτολόγια μέχρι πρόσφατα.

47. Για τη διαδικασία οικειοποίησης του χώρου από τους νομαδικούς πληθυσμούς, βλ. M. Godelier, *L'idéal et le matériel. Pensée, économies, sociétés*. Παρίσι, 1984, σσ. 133-137.

δικών τους βοσκοτόπων φαίνεται να συνδέεται με την πρόωρη υποχώρηση του τσελιγκάτου, αφού, όπως έχει επισημανθεί, η συγκέντρωση ατόμων και οικογενειών διευκόλυνε την εξαγορά γης και το πέρασμα στη γεωργία.⁴⁸ Έτσι, σε αντίθεση με άλλους Βλάχους, ελάχιστοι Γαρδικιώτες εγκαθίστανται μόνιμα στα πεδινά χωριά, κυρίως αυτοί που παντρεύονται εκεί.

Είναι, λοιπόν, στο ορεινό χωριό που η γαρδικιώτικη κτηνοτροφική κοινότητα βρίσκεται ενωμένη τους καλοκαιρινούς μήνες και την περίοδο αυτή γίνονται όλες οι εκδηλώσεις κοινωνικής ζωής, όπως οι γάμοι, οι αρραβώνες και τα βαφτίσια. Ειδικά η περίπτωση των γάμων και των αρραβώνων φαίνεται πως σχετίζεται άμεσα με την αυστηρή κοινοτική ενδογαμία και την χρήση του συνοικεσίου. Η περίοδος πριν και μετά το πανηγύρι του δεκαπενταύγουστου, κατά την οποία η κοινότητα παρουσίαζε την υψηλότερη πληθυσμιακή συγκέντρωση, λειτουργούσε ως χώρος αλληλογνωριμίας και συνοικεσίων.

Η κοινοτική ενδογαμία σχετίζεται με τη συγκρότηση των κοινοτικών «ορίων».⁴⁹ Λόγω της εποχιακής και περιοδικής μετακίνησης, η γεωγραφία από μόνη της είναι ανεπαρκής για να καθορίσει με κάποια σαφήνεια τα «όρια» της κοινότητας: προσδιορίζει περισσότερο το «κέντρο» της (το χωριό). Όπως έχει δείξει και ο Στ. Δαμιανάκος αναφερόμενος στην Πυρσόγιαννη, ένα μαστοροχώρι της Ηπείρου, για τέτοιες κοινότητες με μεγάλη παράδοση μετανάστευσης και εποχιακής/περιοδικής μετακίνησης η «συλλογικότητα» λειτουργεί περισσότερο ως «τόπος αναφοράς ενός πληθυσμού

Επίσης A. Skounti, *Le sang et le sol. Les implications socioculturelles de la sédentivisation: Le cas des nomades Ayt Merghoul (Maroc)*, διδακτορική διατριβή, E.H.E.S.S., Παρίσι, 1995, σσ. 257-263. Μ. Djalma, *L' Espace, le Lieu. Les cadres du changement social en pays Nord Soudanais. La plaine du Haut*, διδακτορική διατριβή, E.H.E.S.S., Μασσαλία, 1995, σσ. 85-92.

48. M. Sivignon, *Θεσσαλία, ό.π.*, σ. 422.

49. Για το ρόλο των γαμήλιων ανταλλαγών στη διαδικασία συγκρότησης των ορίων των κοινωνικών-πολιτισμικών ομάδων βλ. Γ. Αγγελόπουλος, «Γαμήλιες ανταλλαγές σε πολιτισμικά μεικτές αγροτικές κοινότητες της Μακεδονίας: η σημασία τους για τον ορισμό και τη διάκριση των πληθυσμιακών κατηγοριών», στο Β. Γούναρης κ.ά. (επιμ.), *Ταυτότητες στην Μακεδονία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997. Επίσης P. Bonte, «Introduction», στο P. Bonte (επιμ.), *Espace et plus proche. Inceste, prohibitions et «stratégies» matrimoniales autour de la Méditerranée*, E.H.E.S.S., Παρίσι, 1994.

σε συνεχή κίνηση που εξασκεί τις πολλαπλές του οικονομικές δραστηριότητες σχεδόν παντού στον κόσμο, παρά ως ένα χωριό που ζει σε/και για αυτό». ⁵⁰ Τα όρια της κοινότητας σε αυτές τις περιπτώσεις συγκροτούνται περισσότερο με βάση τις σχέσεις συγγένειας, που η ενδογαμία «αναλαμβάνει» να γενικεύσει στο πλαίσιο της ομάδας, και εκφράζονται στο ιδίωμά της. ⁵¹ Έτσι, στο λόγο των Γαρδικιωτών η «κοινότητα» ως κοινωνική κατηγορία συνδέεται περισσότερο με την έννοια της «φυλής» (άμεσα συνυφασμένης με την «κοινή καταγωγή» και τη συγγένεια) απ' ό,τι με αυτήν του «χωριού» ως γεωγραφικής, οικιστικής ή διοικητικής ενότητας. ⁵²

Το «χωριό» εκφράζει την κοινότητα στο σύνολό της μόνο στο βαθμό που προσλαμβάνεται ως σύμβολο μιας υπερσυγγενειακής ομάδας, μιας και δεν αποτελεί τον πραγματικό τόπο γέννησης ή/και κατοικίας (περιοδικής ή μόνιμης) της πλειοψηφίας όσων θεωρούνται μέλη της γαρδικιώτικης κοινότητας. Έτσι, ο όρος «χωριό», πέρα από τις γεωγραφικές του αναφορές, χρησιμοποιείται παράλληλα και με ένα ευρύτερο περιεχόμενο που ενσωματώνει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο επίπεδο της ομάδας. Είναι γεγονός πως μέχρι το 1950 στις περισσότερες ληξιαρχικές πράξεις δηλώνεται ως τόπος γέννησης το Γαρδίκι, κάτι που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως αυτή προκύπτει μέσα από τις αφηγήσεις ζωής. Αυτό δείχνει την πολλαπλή πρόσληψη και την έντονα συμβολική διάσταση του «χωριού» για τη συγκρότηση και την έκφραση της κοινότητας ως ομάδας εντοπισμένης στο χώρο. Δείχνει συνεπώς τη μη ταύτιση γεωγραφικών και κοινωνικών ορίων της κοινότητας. ⁵³

50. S. Damianakos, *Le greek grec*, ό.π., σ. 97.

51. Σύμφωνα με τον J.-F. Gossiaux, «στις δυτικές κοινωνίες, γενικά, το να ανήκεις στην κοινότητα του χωριού με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που αυτή εμπεριέχει βρίσκει τη νομιμοποίησή του στις σχέσεις συγγένειας που υφίστανται μεταξύ των μελών της». J.-F. Gossiaux, «La communauté» στο P. Bonte και M. Izard, *Dictionary de l'ethnologie et de l'anthropologie*, Παρίσι, P.U.F., 1991, σ. 166.

52. Για τη σχέση των εννοιών «χωριό», «κοινότητα», «φυλή» βλ. Δ. Λαφαζάνη, «Μεικτά χωριά του κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, κοινότητα, εντοπιότητα», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχ. 63, 1997. Επίσης Μ. Γιαννοπούλου, «Αλμπανία: παρελθόν, παρόν και μέλλον», στο Ε.Κ.Κ.Ε. *Μακεδονία και Βαλκάνια: Ξενοφοβία και ανάπτυξη*, Αθήνα, 1998.

53. Για το χώρο ως παράγοντα συγκρότησης και λειτουργίας των κοινωνικών σχέσεων

Η «κοινότητα» ως διοικητική/πολιτική μονάδα είναι επίσης ένα «προβληματικό» εργαλείο στην προσπάθειά μας να προσεγγίσουμε τους Γαρδικιώτες ως «τοπική ομάδα». Αυτό οφείλεται τόσο στη διοικητική ιστορία του Γαρδικίου, όσο και στις μετακινήσεις ανθρώπων και εκλογικών δικαιωμάτων από και προς την κοινότητα. Μετά την ενσωμάτωσή της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος και μέχρι το 1914, το Γαρδίκι αποτελεί έδρα του Δήμου Αθαμάνων, που περιλαμβάνει τρία ελληνόφωνα (Καμινιά, Μουτσιάρα, Τυφλοσέλι) και τρία βλαχόφωνα (Γαρδίκι, Τζούρτζια και Δέστη) χωριά. Στον δήμο υπάγονται και ορισμένοι μικροί συνοικισμοί, μεταξύ των οποίων και το Παλιοχώρι Γαρδικίου. Έτσι την περίοδο αυτή η διοικητική κοινότητα υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της κοινότητας του χωριού.

Από το 1914 το Γαρδίκι αποτελεί έδρα της ομώνυμης κοινότητας που περιλαμβάνει και το Παλιοχώρι, το οποίο είχαν δημιουργήσει επήλυδες από το Αρματολικό που εργάζονται ως «κολίγοι» στα χωράφια ορισμένων Γαρδικιωτών. Το Παλιοχώρι δημιουργείται εκεί που βρίσκονται τα χωράφια αυτά και που, όπως υποστηρίζει μία τοπική παράδοση, βρισκόταν το «παλιό χωριό», απ' όπου προήλθε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού που δημιούργησε το Γαρδίκι. Από πολιτισμικής απόψεως οι επήλυδες αυτοί είναι ελληνόφωνοι «Παλιοχωρίτες».⁵⁴ Αν και με τον καιρό αποκτούν πολιτικά δικαιώματα και γη, είτε μέσω χρησικτησίας είτε μέσω αγοράς, δεν ενσωματώνονται παρά περιφερειακά στη γαρδικιώτικη κοινότητα. Ενδεικτικό αυτού είναι τόσο το γεγονός πως ο χώρος στον οποίο δημιουργείται το Παλιοχώρι απέχει δεκαπέντε χιλιόμετρα από το Γαρδίκι, όσο, κυρίως, οι ανύπαρκτες μέχρι σχετικά πρόσφατα γαμήλιες ανταλλαγές μεταξύ Γαρδικιωτών και Παλιοχωριτών. Ενδεικτικό για τις περιορισμένες μέχρι σήμερα σχέσεις των δύο ομάδων αποτελεί και το γεγονός πως οι Παλιοχωρίτες διαθέτουν ξεχωριστό πολιτιστικό σύλλογο στα Τρίκαλα.

6λ. Δ. Λαφαζάνη, «Μεικτά χωριά», ό.π., και «Χώρος και κοινωνικές σχέσεις. Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός», *Σύγχρονα Θέματα*, 62(1997).

54. Με τον όρο «Παλιοχωρίτες» αυτοαποκαλούνται οι ελληνόφωνοι ορεινοί πληθυσμοί των χωριών του Νομού Τρικάλων που βρίσκονται ανάμεσα στα βλαχοχώρια και τα Άγραφα.

Οι αυστηροί κανόνες κοινοτικής ενδογαμίας και ο διαφορετικός πολιτισμικός χαρακτήρας τους μόνον εν μέρει μπορεί να ερμηνεύσει το γεγονός αυτό. Έτσι, αν και βλέπουμε τον κανόνα αυτό να καταστρατηγείται όλο και συχνότερα με το πέρασμα του χρόνου και οι Γαρδικιώτες να γίνονται περισσότερο ανοιχτοί στις γαμήλιες ανταλλαγές ακόμα και με ελληνόφωνα χωριά, οι γάμοι Γαρδικιωτών με Παλιοχωρίτες φαίνεται να είναι μέχρι σήμερα λιγότεροι απ' ό,τι αυτοί με άτομα προερχόμενα από άλλα χωριά του Ασπροποτάμου ή της κοιλάδας του Πορταϊκού ποταμού. Έτσι η περιορισμένη σχέση των δύο ομάδων οφείλεται πρωταρχικά στο γεγονός πως οι Παλιοχωρίτες εγχαθίστανται ως «κολίγοι» και συνεπώς αποτελούν το χαμηλότερο οικονομικοκοινωνικό στρώμα στην τοπική ιεραρχία, στη σύγκρουση συμφερόντων και τις αναπαραστάσεις που το γεγονός αυτό επιφέρει.⁵⁵ Αυτή η απουσία γαμήλιων ανταλλαγών (όπως και η απόσταση μεταξύ των δύο οικισμών) δεν αποτελεί μόνο έναν δείκτη που φανερώνει την έλλειψη προσέγγισης των δύο ομάδων, αλλά με τη σειρά της συνεισφέρει στη διαίωνιση αυτής της κατάστασης.⁵⁶

Από την άλλη, η μετανάστευση των Γαρδικιωτών, που γίνεται όλο και μονιμότερη με τον καιρό, συνοδεύεται πολλές φορές από τη μεταφορά εκλογικών δικαιωμάτων. Η μεταδημότευση δεν σημαίνει πάντα πως το άτομο που την επιλέγει θεωρείται «λιγότερο» Γαρδικιώτης ή διεκδικεί λιγότερο μια αντίστοιχη τοπική ταυτότητα. Το γεγονός αυτό είναι κυρίως δείγμα της μη ταύτισης κοινωνικών και πολιτικών ορίων της κοινότητας.

Κλείνοντας και ανακεφαλαιώνοντας την παράγραφο αυτή, θα θέλαμε να τονίσουμε πως μέσα από την ανάλυσή μας δεν υποτιμούμε σε καμία περίπτωση το ρόλο των γεωγραφικών και πολιτικοδιοικητικών παραμέτρων στη δομι-

55. Ένα αντίστοιχο παράδειγμα στην ίδια περιοχή αποτελούν οι σχέσεις των Βλάχων και των ελληνόφωνων της ορεινής Καλαμπάκας με τους Rom. Οι πληθυσμοί των Rom εγχαθίστανται ιστορικά κυρίως ως σιδεράδες και μουσικοί στις παρυφές των οικισμών. Ακόμη και σήμερα είναι σπάνιες οι γαμήλιες ανταλλαγές μεταξύ των πληθυσμών αυτών και της κυρίαρχης ομάδας, τουλάχιστον στα βλαχοχώρια από τα οποία έχουμε προσωπικές εμπειρίες.

56. Πρβλ. Γ. Αγγελόπουλος, «Γαμήλιες ανταλλαγές», ό.π., Μ. Γιαννησοπούλου, «Αλμωπία», ό.π..

κή και συμβολική συγκρότηση της γαρδικιώτικης κοινότητας.⁵⁷ Όμως, η παράδοση μετακίνησης και η εγκατάσταση ενός πληθυσμού διαφορετικής καταγωγής στα διοικητικά όριά της καθιστά τις παραμέτρους αυτές ανεπαρκείς για τη συγκρότηση του ορίου μεταξύ «δικίων» και «ξένων».⁵⁸ Το γεγονός πως η διάκριση αυτή στηρίχθηκε κυρίως στους δεσμούς και τους κώδικες της συγγένειας και λιγότερο σε διοικητικές ή χωροταξικές δομές είναι κατά τη γνώμη μας αυτό που επιτρέπει σε κοινότητες όπως το Γαρδίκι να αναπαράγονται ως τέτοιες σε νέα περιβάλλοντα ευκολότερα απ' ό,τι κοινότητες που έχουνε ιστορικά μια σταθερή σχέση με έναν σαφώς ορισμένο γεωγραφικό χώρο. Όσο χαλαρότερη είναι η σχέση αυτή, τόσο λιγότερο η αναπαραγωγή της κοινότητας εξαρτάται από τη δημογραφική αναπαραγωγή του χωριού.⁵⁹

Αν, όμως, το ημινομαδικό παρελθόν προσφέρει ένα «δομικό πλεονέκτημα», δεν επαρκεί από μόνο του για να ερμηνεύσει την εντυπωσιακή «αντίσταση» των κοινοτικών δομών και αναπαραστάσεων που χαρακτηρίζει τους Γαρδικιώτες στο πλαίσιο της τρικαλινής κοινωνίας. Είναι συνεπώς οι λειτουργίες οι οποίες επιτελεί το κοινοτικό δίκτυο κατά τη διαδικασία αστικής ένταξης της ομάδας που μπορούν να προσφέρουν μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία.

B. Ο επαναπροσδιορισμός του γεωγραφικού κέντρου της κοινότητας και η αναπαραγωγή της στον αστικό χώρο

Στο πλαίσιο της τρικαλινής κοινωνίας, οι Γαρδικιώτες διατηρούν σε πολύ μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά μιας ιδιαίτερης ομάδας. Η δημιουργία ενός ξεχωριστού συνοικισμού συνδέεται αμφίδρομα με αυτό το φαινόμενο:

57. Βλ. P. Bourdieu, «L'identité et la représentations. éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 30(1980), σσ. 63-72.

58. Για τις έννοιες του «δικίου» και του «ξένου» βλ. A. Van Gennep, *Les rites de passage*, Παρίσι, Picard, 1991, κεφ. 3, και G. Drettas, «Les Nôtres», *Études Balkaniques*, τεύχ. 3, Σόφια, 1974. Για την έννοια του ορίου βλ. A. Van Gennep, *ό.π.*, κεφ. 2, και F. Barth, *Ethnic groups and boundaries: the social organization of the culture difference*, Οσλο, Bergen, 1969.

59. Πρβλ. Στ. Δαμιανόκος εισαγωγή στο Στ. Δαμιανόκος κ.ά., *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιδίωξης*, Αθήνα, Πιθέτρον, 1997, σ. 20.

αποτέλεσμα αρχικά των ισχυρών κοινοτικών δεσμών, βοηθά με τη σειρά του στην αναπαραγωγή τους. Το Γαρδικάκι άρχισε να δημιουργείται τη δεκαετία του '50), αλλά είναι κυρίως κατά την δεκαετία του '60 που συγκροτείται σε πραγματικό συνοικισμό.⁶⁰ Δημιουργείται, όπως οι περισσότεροι «βλαχομαχαλάδες», στις παρυφές της πόλης, δυτικά της σιδηροδρομικής γραμμής. Στην περιοχή αυτή, όπου, σύμφωνα με τους συνομιλητές μας, «γινότανε βούρκος όταν έβρεχε», οι Γαρδικιώτες αγοράζουν οικοπέδα και χτίζουν αρχικά αυθαίρετα οικήματα,⁶¹ ενώ σταδιακά φθάνουμε στη σημερινή εικόνα ενός συνοικισμού με 400-500 κατοικίες κατά βάση πολυτελείς.

Στο Γαρδικάκι εγκαθίσταται εξ αρχής η πλειοψηφία των Γαρδικιωτών. Σήμερα, μεγάλος αριθμός απ' αυτούς μένει στην κυρίως πόλη, ενώ πολλοί έχουν εγκατασταθεί ανατολικά της σιδηροδρομικής γραμμής, στην προέκταση του συνοικισμού προς την πόλη. Παρ' όλ' αυτά, η μεγάλη πλειοψηφία παραμένει στο συνοικισμό, ο οποίος αποτελεί μια αμιγώς γαρδικιώτικη συνοικία μέχρι σήμερα. Έτσι, η σιδηροδρομική γραμμή συνεχίζει να αποτελεί το «συμβολικό όριο» μεταξύ κοινότητας και πόλης, ενώ η επέκταση του συνοικισμού αλλά και η εγκατάσταση Γαρδικιωτών μέσα στα Τρίκαλα δηλώνει την αυξανόμενη ένταξή της πρώτης στο πλαίσιο της τρικαλινής κοινωνίας.⁶²

Η ισορροπία αυτή μεταξύ «ένταξης» και «αυτονομίας» εμφανίζεται και στο επίπεδο των γαμήλιων ανταλλαγών. Έτσι, ενώ αρχικά η ομάδα παρουσιάζει υψηλή εσωγαμία και στον αστικό χώρο (μέχρι τη δεκαετία του '70 κυρίως), σταδιακά αυτό μειώνεται. Σήμερα οι γάμοι στο πλαίσιο της κοινότητας είναι λιγότεροι απ' όσους γίνονται έξω απ' αυτήν, αλλά έχουμε μια ιδιαίτερα υψηλή ενδογαμία στο πλαίσιο της πολιτισμικής ομάδας (Βλάχοι), της πόλης ή και του νομού. Η μεταβολή αυτή στο επίπεδο των γαμήλιων ανταλλαγών συνοδεύεται από μια μεγαλύτερη έμφαση στην αμφιπλευρική αναγνώριση της

60. Ν. Κατσόγιαννος, *Τα Τρίκαλα*, ό.π., σ. 283. Αυτό φαίνεται καθαρά και στους πολεοδομικούς χάρτες που ευγενικά μας παραχώρησε ο κ. Κατσόγιαννος.

61. Ο R. Shapiro έχει επισημάνει για την Ελλάδα της δεκαετίας του '60 πως οι νεοφερμένοι στις πόλεις εγκαθίστανται σε πυρήνες στην περιφέρεια, συχνά σε παράνομα οικήματα. R. Shapiro, «Qui prend pays», ό.π., σ. 412.

62. Για τη συγκρότηση και τη λειτουργία των συμβολικών ορίων της κοινότητας βλ. A. Cohen, *The symbolic construction of community*, Λονδίνο, Routledge, 1985, σσ. 115-118.

καταγωγής, που οδηγεί σε μια μορφή δημογραφικού «υμπεριαλισμού» της κοινότητας: Γαρδικιώτης θεωρείται, μέσα σε ορισμένα πλαίσια, οποιοσδήποτε έχει μια σχέση καταγωγής με τη γαρδικιώτικη κοινότητα.

Με βάση τα προαναφερθέντα μπορούμε να πούμε πως η γαρδικιώτικη κοινότητα εντάσσεται υπό όρους στην κοινωνία της πόλης, μένοντας την ίδια στιγμή σχετικά αυτόνομη αλλά και σχετικά εξαρτημένη. Μέσα από αυτή τη διαδικασία τα Τρίκαλα γίνονται και το νέο κοινωνικό και γεωγραφικό κέντρο της κοινότητας. Και αυτό χωρίς να καταργείται ο ρόλος του «χωριού», το οποίο δεν παραμένει απλώς το συμβολικό κέντρο της αλλά τόπος έντονης κοινωνικότητας κατά τους καλοκαιρινούς μήνες ή τα σαββατοκύριακα, και «τόπος» μέσω του οποίου συγκροτούνται κοινωνικές σχέσεις, παραδείγματος χάριν μέσω της οικογενειακής ή κοινοτικής παρουσίας.⁶³

Η σταδιακή μείωση της απόστασης έπαιξε σίγουρα έναν σημαντικό ρόλο σε αυτή την προσέγγιση χωριού-πόλης:⁶⁴ τα Τρίκαλα δεν απέχουν πια από το Γαρδίκι παρά 1-1,5 ώρα με το αυτοκίνητο και αποτελούν έναν χώρο όχι απλώς γνώριμο αλλά σε ορισμένο βαθμό οικειοποιημένο από την κοινότητα, μιας και της ανήκει εν μέρει. Εδώ μεταφέρεται όχι μόνο το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας αλλά και το μεγαλύτερο μέρος της «κοινοτικής

63. Ένα αντίστοιχο παράδειγμα μας προσφέρει η περίπτωση της Πυρσόγιαννης. Η ιδιαιτερότητα της γαρδικιώτικης κοινότητας είναι κατά τη γνώμη μας ο επαναπροσδιορισμός του ίδιου του γεωγραφικού της κέντρου. Για την Πυρσόγιαννη, βλ. Β. Ντισιάκος, «Από την κοινοδιοδημογραφική», ό.π., και Σ. Damianakos, *Le paysan Grec*, ό.π., σσ. 91-100.

64. Μπορούμε να πούμε πως η ταχύτητα μετακίνησης που προσφέρει η διάνοξη του αυτοκινητόδρομου και η εισαγωγή του αυτοκινήτου μετασχηματίζει σταδιακά τη σχέση της κοινότητας με το χώρο, ιδίως σε ό,τι αφορά τη διαδρομή από τον θεσσαλικό κάμπο στο Γαρδίκι. Η διάρκεια του ταξιδιού με τα υποζύγια (τρεις μέρες) συνδέεται με την πρόσληψη και οικειοποίηση του χώρου μέσα από εκτεταμένα κοινωνικά δίκτυα κατά μήκος της διαδρομής. Το ίδιο το ταξίδι αποτελούσε ένα θεμελιώδες χωροχρονικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής και οργάνωσης των νομάδων. Με την τάση για χρονική «εκμηδένιση» της διαδρομής ο χώρος της, χωρίς να έχει χάσει εντελώς τα χαρακτηριστικά του «τόπου», παίρνει όλο και περισσότερο το χαρακτήρα αυτού που ο Μ. Augé αποκαλεί «μητόπου». Γίνεται με άλλα λόγια όλο και πιο πολύ μια απλή γραμμική μεταφοράς και ενσωμάτωσης των δύο «χωριών» (Γαρδίκι-Τρίκαλα). Για τις έννοιες του «τόπου» και του «μητόπου», βλ. Μ. Augé, *Non-lieux: Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Παρίσι, Seuil, 1992. Επίσης C. Genzling, «Le dessin du réseau routier ou la géométrie d'une non-lieu», *Megalopolis*, no 15 (ειδικό τεύχος *Un monde élastique*).

ζωής». Τα Τρίκαλα αποτελούν τη διοικητική της έδρα όχι πλέον μόνο για τους χειμερινούς μήνες αλλά για σχεδόν όλο το χρόνο, την έδρα της ποδοσφαιρικής ομάδας Α.Ο. Γαρδικίου,⁶⁵ τον τόπο μόνιμης κατοικίας του μεγαλύτερου μέρους των Γαρδικιωτών. Εδώ πραγματοποιείται το μεγαλύτερο μέρος της διαδικασίας στις τοπικές εκλογές,⁶⁶ καθώς και η πλειοψηφία των κοινωνικών εκδηλώσεων.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, το «χωριό» και τα Τρίκαλα (κυρίως το «Γαρδικάκι» και η περιοχή με τις μάντρες, που αποτελούνε κατά κάποιο τρόπο τους γεωγραφικούς πυρήνες της κοινότητας στην πόλη) λειτουργούνε ως προέκταση το ένα του άλλου. Μάλιστα ορισμένοι ηλικιωμένοι συνομιλητές μας δεν τα ξεχωρίζαν στο λόγο τους και τους φάνηκε παράξενη η ερώτηση πότε άφησαν το Γαρδίκι για να εγκατασταθούν μόνιμα στα Τρίκαλα. Έτσι το Γαρδικάκι ανάγεται σ' ένα δεύτερο χωριό και ο «ιμπεριαλισμός» της κοινότητας προσλαμβάνει, εκτός από δημογραφικό, και γεωγραφικό χαρακτήρα.

Η θέση των Γαρδικιωτών και της γαρδικιώτικης ταυτότητας στο πλαίσιο της τρικαλινής κοινωνίας βοηθούνε τόσο την ανάπτυξη ενός συναισθήματος οικειοποίησης της πόλης απ' την ομάδα, όσο και την αναπαραγωγή της ως «κοινότητας» στο αστικό περιβάλλον. Οι Γαρδικιώτες δεν αποτελούν απλώς μια μόνιμη και αριθμητικά ισχυρή πληθυσμιακή ομάδα των Τρικάλων —σε 3.000 τους υπολογίζουν οι συνομιλητές μας— αλλά μια ομάδα που, μέσα από σύνθετες διαδικασίες ενσωμάτωσης, θεωρείται πως τείνει σήμερα να γίνει η «άρχουσα τάξη» της πόλης. Γεγονός που οφείλεται τόσο στην πραγματικά αρκετά καλή, σε γενικές γραμμές, οικονομική κατάσταση των Γαρδικιωτών, αλλά κυρίως στους συνειρμούς που προκαλεί το γεγονός πως είναι Γαρδικιώτες οι ιεραρχικά σημαντικότεροι, για την ίδια την τρικαλινή κοινωνία, έμποροι

65. Ο Α. Ο. Γαρδικίου είναι ποδοσφαιρική ομάδα που δημιουργήθηκε από Γαρδικιώτες των Τρικάλων. Την περίοδο μάλιστα 1995-96 αγωνίστηκε στη Δ' εθνική κατηγορία.

66. Είναι χαρακτηριστικό πως τα πολιτικά γραφεία των υποψηφίων για το Δήμο Λιθίκων, στον οποίο εντάχθηκε η Κοινότητα Γαρδικίου με βάση το σχέδιο Καποδίστριας, στις τελευταίες δημοτικές εκλογές ήταν στα Τρίκαλα. Επίσης, οι Γαρδικιώτες, όπως και όσοι προέρχονται από τις άλλες παραχρημαζόμενες κοινότητες του νομού, είχαν τη δυνατότητα να ψηφίσουν σε ειδικά εκλογικά κέντρα μέσα στην πόλη.

της πόλης, οι «μαντράδες».⁶⁷ Έτσι οι Γαρδικιώτες τοποθετούνται στην κορυφή μιας φαντασιακής στις απολήξεις της οικονομικής διαστρωμάτωσης. Στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας των Τρικάλων, η γαρδικιώτικη ταυτότητα βρίσκει το σημερινό της περιεχόμενο και λόγω της υψηλής «ανταλλακτικής» της αξίας επεκτείνεται η κοινότητα. Η επέκταση, ο «κοινοτικός μπερλιουζισμός» συνδέεται άμεσα με τις λειτουργίες που επιτελεί η διατήρηση αυτών των ιδιαίτερων κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών αναπαραστάσεων.

Κατ' αρχήν, όπως έχουνε επισημάνει πολλοί ερευνητές, η διατήρηση των κοινοτικών δομών στον αστικό χώρο βοηθά στην ευκολότερη προσαρμογή της ομάδας, κυρίως μέσω των δικτύων αλληλοβοήθειας. Επίσης έχουνε επισημανθεί οι πολιτικές ή/και ιδεολογικές λειτουργίες που μπορούν αυτές να παίζουνε.⁶⁸ Η περίπτωση της γαρδικιώτικης κοινότητας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να αναδείξει τις ευρύτερες και οργανωμένες οικονομικές λειτουργίες της κοινότητας στον αστικό χώρο, τόσο σε επίπεδο παραγωγής όσο και διακίνησης των αγαθών. Λειτουργίες που ξεπερνούν το επίπεδο της αλληλοβοήθειας και μέσω της σταθερότητάς τους, αν και τις περισσότερες φορές άτυπες για το κράτος, τείνουν να πάρουν θεσμική μορφή, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο. Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως η πλειοψηφία των επιχειρήσεων των Γαρδικιωτών δημιουργούνται στη βάση της συγγένειας ή των σχέσεων «συμπατριωτισμού», όπως και κατά το παρελθόν στο πλαίσιο της ημινομαδικής κτηνοτροφίας.⁶⁹

Το καλύτερο πάντως παράδειγμα θεσμικής οργάνωσης της παραγωγής στη βάση των κοινοτικών δεσμών αποτελούν οι επαγγελματικές ενώσεις των αυτοκινητιστών και των εμπόρων αυτοκινήτων της πόλης των Τρικάλων. Αν

67. Για τη σχέση εθνοτοπικής και ταξικής ταυτότητας βλ. Ch. Jayawardena. «Culture et identity in Guyana et Fiji», *Man*, 15(1981).

68. Β. Νιτσιάκος, «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση», ό.π.. Επίσης, Ε. Ζακορουλίου, *Les relations de clientèle en milieu rural et en milieu urbain. Localité et relations de clientèle en Grèce: le cas d'un village piciole (Apiranthos) et de ses immigrés, Athènes*, διδακτορική διατριβή, Paris X, 1986.

69. Για τη λειτουργία των δομών συγγένειας ως σχέσεων παραγωγής βλ. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τόμος I, Αθήνα, Gutenberg, 1988 (πρώτη γαλλική έκδοση: Παρίσι, 1973).

και υπερβαίνουν τα όρια της κοινότητας, δομούνται, εκφράζονται και λειτουργούν πάνω στις σχέσεις και τους κώδικες της κυρίαρχης ομάδας (εδώ των Γαρδικιωτών). Υπ' αυτή την έννοια η «κοινότητα» παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής.

Όμως η λειτουργία της κοινότητας ως οικονομικού κυκλώματος φαίνεται πλήρως όταν ξεφύγουμε από το επίπεδο της οργάνωσης της παραγωγής και δούμε τις ευρύτερες οικονομικές συναλλαγές στο πλαίσιο της. Σύμφωνα με την τοπική ρητορεία, «δεν υπάρχει περίπτωση να φτιάξει σπίτι Γαρδικιώτης και να περάσει "ξένος" από μέσα, υδραυλικός, ηλεκτρολόγος, χτίστης, οτιδήποτε. Επίσης, αν κάποιος ανοίξει ένα μαγαζί τον βοηθάμε». Αν και σαφώς κρύβει (ως προς το απόλυτο του περιεχομένου της) μια υπερβολή, η ρητορεία αυτή ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στην αλήθεια και αναδεικνύει τη λειτουργία αυτή της κοινότητας ως «αγοράς». Όπως υποστηρίζουν άλλοι Τρικαλινοί, οι Γαρδικιώτες οφείλουν την οικονομική τους επιτυχία στο ότι υποστηρίζουν ο ένας τον άλλον: «Δεν θα πάει να ψωνίσει απ' αλλού ο Γαρδικιώτης... ο Καραγκούνης θα πάει».

Η λειτουργία της κοινότητας ως αγοράς φαίνεται και από ένα άλλο γεγονός: οι επαγγελματικοί χώροι των Γαρδικιωτών ή οι χώροι συνεύρεσης λειτουργούν και ως χώροι διαφήμισης. Τα διαφημιστικά ρολόγια και ημερολόγια ή οι διαφημιστικοί καθρέπτες στους τοίχους των γαρδικιώτικων φαρμακείων ή καφενείων, υλικό που αφορά σχεδόν αποκλειστικά επιχειρήσεις «συμπατριωτών», εκτός των άλλων επιτελούν και μια τέτοια λειτουργία.

Εκτός από χώρο διακίνησης αγαθών και υπηρεσιών η κοινότητα αποτελεί επίσης έναν χώρο διακίνησης κεφαλαίων. Η λειτουργία αυτή της κοινότητας ως άτυπου πιστωτικού συστήματος προκύπτει από τον λόγο των ίδιων των συνομιλητών μας. Σύμφωνα μ' αυτούς: «όταν έχουμε ανάγκη δανείζουμε ο ένας τον άλλον». Με τον τρόπο αυτό φαίνεται να καλύπτονται άμεσες ανάγκες ρευστότητας, τόσο σε επαγγελματικό επίπεδο, όσο και στο επίπεδο έκτακτων οικογενειακών αναγκών (π.χ. προίκες). Σύμφωνα με τους συνομιλητές μας τα ποσά που δανείζονται είναι πολλές φορές υψηλά, ενώ οι συναλλαγές γίνονται άτυπα και στηρίζονται στην αμοιβαία εμπιστο-

σύνη. Παρ' όλο τον άτυπο χαρακτήρα του το φαινόμενο αποτελεί ένα σταθερό στοιχείο σε επίπεδο οργάνωσης της παραγωγής.⁷⁰

Μια άλλη οικονομική λειτουργία της κοινότητας, που προκύπτει τόσο από τη λειτουργία της ως «σχέσης παραγωγής» όσο και ως «αγοράς», συνίσταται στην επίδραση που ασκεί στον επαγγελματικό προσανατολισμό των μελών της, στη βάση της συνάρθρωσης συμπληρωματικών κλάδων. Αυτό μπορούμε να το δούμε πολύ καλά μέσα από τον τομέα του αυτοκινήτου, στο βαθμό που οι διάφοροι κλάδοι που σχετίζονται μ' αυτόν παρουσιάζουν μια συμπληρωματικότητα: η ανάπτυξη των αυτοκινητιστών είναι αυτή που σε μεγάλο βαθμό οδηγεί στην ανάπτυξη των συνεργείων. Είναι, όπως φαίνεται, η ύπαρξη πολλών «συμπατριωτών» οδηγών που οδηγεί άλλους Γαρδικιώτες να ανοίξουν συνεργεία, αφού αυτό τους εξασφάλιζε μια σταθερή πελατεία. Επίσης είναι μέσα απ' τα ευρύτερα δίκτυα με τον χώρο τα οποία αποκτούν οι Γαρδικιώτες αυτοκινητιστές που πολλοί νεαροί συμπατριώτες τους αποκτούν πρόσβαση για μαθητεία στο χώρο. Η ανάπτυξη του εμπορίου αυτοκινήτου είναι μια μετεξέλιξη των συνεργείων, λειτουργώντας επίσης σε συμπληρωματικότητα με το χώρο των αυτοκινητιστών και απαντώντας ουσιαστικά στις νέες ανάγκες του κλάδου.

Ίσως οι εκτεταμένες αυτές οικονομικές λειτουργίες της να συνιστούν «προνομιακούς» όρους ένταξης της γαρδικιώτικης κοινότητας στα Τρίκαλα και να ερμηνεύουν τη διεκδίκηση της γαρδικιώτικης ταυτότητας απ' όσους μπορούν να τη διεκδικήσουν και για όσους μπορούν να διεκδικηθούν. Η ταυτότητα αυτή, άλλωστε, δεν προσφέρει μόνο οικονομικά οφέλη, όπως, παραδείγματος χάριν, η παροχή εργασίας. Στο βαθμό που δικαιώνει το «ελληνικό

70. Έχει ενδιαφέρον η περίπτωση μιας άλλης βλάχικης κοινότητας, της γειτονικής προς το Γαρδίκι Τζιούρτζιας (Αγία Παρασκευή σήμερα). Οι Τζιουρτζιώτες των Τρικάλων ίδρυσαν το 1893 τη «Φίλεκπαιδευτική Αδελφότητα Τζιούρτζιας της Αθωμανίας 'Η Αγία Μαρίνα'». Όπως μας είπε ο πρώην γραμματέας του συλλόγου Γ. Παπαγεωργίου, αλλά και όπως επιβεβαιώνουν το πλούσιο υλικό και τα καταστατικά του 1954 και του 1961 που ευγενικά μας παραχώρησε από το προσωπικό του αρχείο, ο σύλλογος αυτός παραχωρούσε δάνεια με προνομιακούς όρους στα μέλη του. Προικοδοτούσε, επίσης, άπορα κορίτσια καταγόμενα από την Τζιούρτζια. Οι δραστηριότητες αυτές, στο βαθμό που είναι καταστατικά κατοχυρωμένες, ενδυναμώνουν τη λειτουργία της αδελφότητας ως θεσμικού οικονομικού παράγοντα.

όνειρο» της κοινωνικής ανόδου, άμεσα συνυφασμένης με την οικονομική επιτυχία, προσφέρει επιπλέον μια υψηλή κοινωνική θέση στο πλαίσιο της μεταβαλλόμενης τρικαλινής κοινωνίας. Και αν και είναι αλήθεια πως οι Γαρδικιώτες θεωρούνται «νεόπλουτοι» από πολλούς «παλιούς» Τρικαλινούς αστούς,⁷¹ είναι επίσης αλήθεια πως το Γαρδικιάκι θεωρείται ως η οικονομική καρδιά της πόλης.⁷²

Έτσι αν η κτηνοτροφία αποτελεί ένα στοιχείο της ταυτότητας που ανάγεται στο παρελθόν (ένα παρελθόν όμως βιωμένο και προσανατολισμένο κυρίως στο παρόν),⁷³ οι «μάντρες» αποτελούν ένα στίγμα της που όχι μόνο στοχεύει αλλά και προέρχεται από αυτό το τελευταίο. Στίγμα μιας κοινότητας που παρ' όλες τις αντίθετες ρητορείες δεν νιώθει την ανάγκη να είναι τόσο κλειστή όσο στο παρελθόν, στο βαθμό που αισθάνεται πως εντάσσεται με όρους «υπεροχής» σ' ένα ευρύτερο σύνολο. Η διεύρυνση, άλλωστε, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της κοινότητας ως αγοράς.

71. Αντίθετα οι ίδιοι οι Γαρδικιώτες τονίζουν με υπερηφάνεια το γεγονός πως είναι «αυτοδημιούργητοι». Ενδεικτική για τη διάκριση των οικονομικά επιφανών Γαρδικιωτών από τα παραδοσιακά μεγαλοαστικά στρώματα της πόλης αποτελεί μια συνέντευξη του γαρδικιώτικης καταγωγής προέδρου της ποδοσφαιρικής ομάδας των Τρικάλων (*Αθλητική Ηχώ*, 2.5.1999), ο οποίος τοποθετεί τον εαυτό του στη «μεσαία τάξη της πόλης», την οποία διαχωρίζει από τους «άρχοντες των Τρικάλων». Το γεγονός αυτό δείχνει την αναντιστοιχία μεταξύ οικονομικού κεφαλαίου (του οποίου φορείς είναι σε μεγαλύτερο βαθμό τα νέα αστικά στρώματα, όπως οι Γαρδικιώτες) και πολιτικού ή παλιτισμικού κεφαλαίου (όπου υπερικούν τα παλιά αστικά στρώματα). Η αναντιστοιχία αυτή μειώνεται με το χρόνο, μέσα από την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου και των προσβάσεων που τα νέα αστικά στρώματα αποκτούν.

72. Τοπικός πολιτευτής, σε συνέντευξή του σε τοπικό ραδιοφωνικό σταθμό, αποκάλυψε μάλιστα το Γαρδικιάκι «Wall-Street των Τρικάλων».

73. Για τη χρήση του «παρελθόντος» στο «παρόν», Μ. Bloch, «The past and the present in the presents», *Man*, 18(1977).